

4. Принципи та моделі державно-церковних відносин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://studopedia.ru/15_107411_printsipita-modeli-derzhavno-tserkovnih-vidnosin.html.
5. Держава і церква: основні моделі взаємодії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-1734.html>.
6. Правові аспекти державно-церковних відносин: порівняльний аналіз [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2187/Bohomazov_Pravovi_aspekty_derzhavno-tserkovnykh.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
7. Про свободу совісті та віросповідання : Закон України від 23 квітня 1991 р. № 987-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.
8. Єленський В. Релігія після комунізму: релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств (фокус на Україні) / В. Єленський. – К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 2000. – 170 с.
9. Розмаїття національних законодавств [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archivorthodox.com/old/library/druzenko/4.html>.

УДК 94 (477) «1917/1920»

ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ІНСТИТУЦІЇ ДЦ УНР В ЕКЗИЛІ

THE FACTORS TO FORMATION OF THE ADMINISTRATIVE INSTITUTION OF STATE CENTRE UNR IN EXILE

Парандій В.О.,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри права та правоохоронної діяльності

Хмельницького інституту

ПраТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

Досліджуються передумови формування державної інституції Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі. У статті розглянуто роль керівних діячів ДЦ УНР у переговорах з іноземними урядами щодо можливості відновлення незалежної української республіки.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Державний Центр, зовнішньополітична діяльність, переговори, закон.

Исследуются предпосылки формирования государственной институции Государственного Центра Украинской Народной Республики в эмиграции. В статье рассмотрена роль руководящих деятелей ГЦ УНР в переговорах с иностранными правительствами касательно возможности восстановления независимой украинской республики.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, Государственный Центр, внешнеполитическая деятельность, переговоры, закон.

Prerequisites for the formation of the administrative institution of State Centre Ukrainian National Republic in exile have been studied. The article deals with the role of the leaders of State Centre UNR in negotiations with foreign governments on possibility for reconstruction of Ukrainian Republic.

Key words: Ukrainian National Republic, State Centre, foreign policy activity, negotiations, law.

Постановка проблеми. Сучасна незалежна Україна постала в результаті довготривалої боротьби багатьох поколінь українців за право мати власну незалежну державу. Програш визвольних змагань українського народу в 1917–1921 рр. призвів до втрати державності, а тисячі борців за неї та її творців опинилися за межами України, передусім в Європі. У радянські часи вони кваліфікувалися переважно як «петлюрівці», «українські буржуазні націоналісти», «вороги українського народу». Тому досліджувати таке суспільно-історичне явище, як українська еміграція та її державницькі інституції, було заборонено.

Актуальність дослідження зумовлюється важливістю наукового значення для відтворення цілісної історії українського народу та об'єктивного окреслення місця і значення державницьких інституцій ДЦ УНР у суспільно-політичному житті української еміграції.

Стан опрацювання. Державницьку діяльність ДЦ УНР досліджували І. Самійленко, В. Сідак, Т. Вронська, І. Богун, О. Богуславський, Д. Будков, О. Вішка, В. Влащенко, Ю. Вовк, О. Колянчук та ін.

Метою статті є дослідження передумов формування державної інституції Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі.

Виклад основного матеріалу. 14 лютого 1920 р. відбулося останнє засідання уряду І. Мазепи, на якому ухвалено «Тимчасовий закон про державний устрій і порядок законодавства УНР», що встановлював компетенцію Директорії та визначав правові основи діяльності передпар-

ламенту УНР – Державної Народної Ради, перед якою мав нести відповідальність уряд і яка мала бути скликана не пізніше 1 травня 1920 р. Але С. Петлюра не затвердив цей закон.

22 квітня 1920 р. було укладено Варшавський договір між УНР і Польщею, що став «найбільш помітним і одночасно контрверсійним кроком» у зовнішньополітичній діяльності С. Петлюри [1], який на момент його укладення разом із керівництвом УНР перебував за межами своєї території. Пакт Петлюри-Пілуцького викликав величезне незадоволення майже у всіх галичан і наддніпрянців, військових й цивільних, членів партій і позапартійних. Так, колишній член уряду С. Шелухін відверто назвав договір «злочином, за який Україна заплатила своєю свободою і кров'ю своїх синів» і стверджував, що «Директорія не мала права творити з другими державами договору, яким робилися б зміни в державних елементах УНР, уступкою її території з населенням, зміною її влади, накладанням на український народ обов'язків, скасуванням попередніх основних і звичайних законів». С. Петлюра «не мав права самочинно укладати договір, який порушує територіальну цілісність республіки» [256, с. 9, 12, 17]. Іншої думки дотримувався О. Шульгин, який, оцінюючи угоду і дії Головного Отамана, писав: «Це було цілою революцією в тодішній нашій закордонній політиці, і треба було мати великої громадської мужності, щоб на неї зважитись. Симон Петлюра цю мужність мав» [3, с. 175]. Пізніше В. Приходько згадував, що Варшавський договір, «незалежно від його

політичної оцінки, був актом суверенної, української держави з другою суверенною державою і як такий, уже належить до історії. Була низка обставин, внаслідок яких цей акт постав, і справою істориків та політиків було відтворити повну картину дії та скласти остаточну оцінку цьому актові». С. Петлюра та уряд УНР, незважаючи на «самоуправство і нелояльність польських місцевих чинників», все ж мали надію, що «по підписанні договору все піде інакше». У політичних кругах «головною темою – за і проти – були перспективи і можливості нашої політичної та військової співпраці з Польщею. Адже й сам Ю. Пілсудський, як «головний комендант польських військ, з погляду військового і загальнополітичного, уважав такий Союз за потрібний і бажаний» [4, с. 3]. Але надії на порядність польських політиків не справдились: вони в «боротьбі з більшовиками не дотримались взятих на себе зобов'язань і не виконали покладеної на них місії» [5, с. 82].

Головний Отаман мав своє ставлення до цього договору і тому писав, що ця угода «була історично вимушеним фактом, неминучим ланцюгом у процесі політично-мілітарних подій» новітньої української історії, а не «штучним утвором політичної нерозважливості чи злої волі» [6]. Він добре розумів усю безвихідь ситуації, в якій перебувала держава, і в листі до Ю. Пілсудського від 14 липня 1920 р. писав, що, укладаючи цю історичну угоду «для боротьби проти споконвічного ворога обох держав» [7, с. 266], він сподівався отримати визнання України Антантою та одержати допомогу для боротьби з більшовиками. Адже українці вели виснажливу, смертельну боротьбу в обороні незалежності майже в повній ізоляції від західного світу. Поляки вели війну за володіння Східною Галичиною, а денікінці бажали вести переговори лише на ґрунті визнання гасла «єдиної і неділимій Росії». Тому він був непримиренним і не мав жодних ілюзій щодо більшовицької Росії, і сьогодні достеменно відомо, яку ціну заплатив український народ, не прислухавшись до перестороги С. Петлюри.

У червні 1920 р. уряд та Українська Національна Рада об'єднали зусилля у виробленні проекту Конституції Республіки та низки конституційних актів. Серед них проекти законів «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР», «Про Державну Народну Раду УНР (передпарламент)». Проте уряд В. Прокоповича ігнорував роботу над законопроектами і за таких умов 1 червня 1920 р. президія Української Національної Ради подала уряду свій проект Основного Закону з вимогою якнайшвидшого вироблення Конституції Української держави, після чого одразу вимушена була евакуюватися до Тарнова. Там же у вересні 1920 р. під головуванням міністра закордонних справ А. Ніковського розпочала роботу урядова комісія з вироблення нової Конституції Української держави, в роботі якої брали участь знані вітчизняні фахівці з державного та міжнародного права С. Баран та О. Ейхельман. На основі приватного проекту Конституції С. Барана під назвою «Основний Державний Закон «Про устрій Української держави» [8, с. 499–500] урядова комісія «викінчила вже свою діяльність» і запропонувала уряду проект повної Конституції, яка є «цілком демократичною і містить в собі гарантії для широкої автономії поодиноких земель Республіки та самоуправи народів, що замешкують Україну в їх національній культурі» [9]. Проте ані проект Української Національної Ради, ані проект урядової комісії не були затверджені. Однак усе зроблене Директорією УНР у плані конституційного процесу свідчить про значні якісні зрушення і в сутності цієї форми української державності [10, с. 73–79]. Втім, упровадити всі ці проекти можна було лише за умов збереження української державності, але цьому перешкоджали військові дії та постійні переїзди уряду. Зокрема, швидкий наступ Червоної Армії не дав польсько-українським військам можливості закріпитись у Києві. 3 червня уряд із Вінниці евакуював до Жмеринки, через тиждень – до Проскурова,

25 червня прибув до Кам'янець-Подільського, а вже на початку липня 1920 р. уряд залишив терени УНР і подався на захід, 14 липня р. Збруч перейшла й Армія УНР. Новим осідком уряду стало польське місто Тарнів. Більшовицькі війська наприкінці серпня були розбиті під Варшавою, 27 вересня звільнено Проскурів. Кордон стабілізувався на певний час по лінії Коростень–Житомир–Бердичів.

У цей період проводилась активна дипломатична робота. Так, 28 серпня у Відні відбулася зустріч Головного Отамана з заступником Врангеля щодо підготовки і проведення спільної протибільшовицької кампанії. С. Петлюра висловив свої умови для спільної акції, відповідно до яких Врангель мав визнати незалежність УНР, передавати до Армії УНР тих українських офіцерів, які перебувають у його армії, а також на звільненій від більшовицької окупації територіях має бути встановлена українська адміністрація і «Врангель не сміє переводити там ніякої мобілізації». Водночас С. Петлюра запевнив його представника, що український уряд бажає лише миру з Росією і не хоче втручатись у її внутрішні справи [11, с. 1].

15 вересня в Ризі заступник голови уряду А. Лівіцький, за вказівкою С. Петлюри, зробив спробу провести мирні переговори з радянською Росією, але більшовики відповіли, що «про це треба зголоситися до українського радянського правительства, котре править з Харкова на Україні», яке, без сумніву, «схоче взяти під розвагу» цю пропозицію під час мирових переговорів у Ризі [12, с. 1], де після закінчення польсько-радянської війни Польща проводила переговори з Радянською Росією щодо укладання преліминарного договору, який польський уряд підписав 12 жовтня 1920 р. і, «не гаючись, визнала у тих переговорах сателіта Росії – Радянську Україну, а протести уряду УНР залишилися голосом волаючого у пустелі» [13, с. 357]. Це означало розрив усіх попередніх домовленостей Польщі з УНР, яка в подальшому мала продовжувати боротьбу самостійно.

На цей час припадає й остаточна криза в уряді В. Прокоповича. 22 вересня уряд спромігся ухвалити Закон «Про цивільне управління при головній команді військ УНР» [14, арк. 67], але це вже не могло налаштувати уряд, який фактично вже не існував, на плідну практичну роботу. Тому 14 жовтня 1920 р. він був відправлений у відставку і новим головою Ради народних міністрів С. Петлюра призначив А. Лівіцького, голову української дипломатичної місії у Варшаві.

Загалом передбачалося, що уряд А. Лівіцького мав працювати в Кам'янці-Подільському, до якого в середині жовтня прибув С. Петлюра, але лише 3 листопада в місто прибув голова уряду і центральні державні установи. Але вже 14 листопада уряд востаннє був змушений залишити Кам'янець-Подільський, до якого 16 листопада ввійшли більшовики, а 27 листопада уряд знов повернувся до Тарнова. Перебуваючи, хоча й не тривалий час, в Україні, уряд А. Лівіцького продовжив попередній курс на скликання передпарламенту – Державної Народної Ради (ухвала державної наради в Ялтушкові, 8 листопада) й ухвалив закони «Про тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці», «Про Державну Народну Раду УНР», якими передбачалося розмежувати та скоординувати роботу вищих державних функцій між Директорією, Радою народних міністрів та Державною Народною Радою. Підкреслимо, що 12 листопада 1920 р. С. Петлюра затвердив ці закони [15].

У затяжних кривавих трьохлітніх боях з Армією УНР, «багаточисельні більшовицькі орди двічі були змушені відступити з України, і лише після третьої черги кривавої агресії», 21 листопада 1920 р. завершили повну окупацію Наддніпрянської України, а західні землі захопили інші окупанти. При цьому останній голова уряду УНР в екзилі І. Самійленко згадує слова пруського генерала Л. Кляузевича: «Окупація є ніщо інше, як продовження війни, лише

в іншій формі, яка ставить за головну ціль – здобути гармонійну співпрацю переможця з переможеним. Якщо ця ціль не досягнута, то така перемога є, не більш і не менш, як цирковий карнавал, цебто повна поразка» [16, с. 2].

Таким чином, більшовицький режим в Україні не був «твором українського народу», а «насилено зброєю і жахливим терором» («імпортований на кривавих багнетах окупанта з Півночі, нав'язаний Україні силою дикого терору, ціною мільйонних жертв та тотальної руйни національного укладу життя» українського народу. Тому він «чужий духовності, психіці та ідеалам українського народу» [17, ч. 15]. Три роки важкої збройної боротьби свідчать, що «скривавлена в боях із багаточисельним ворогом, без жодної допомоги ззовні, Армія УНР не капітулювала і не здалась ворогові, хоча й «понесла поразку, але духовно і політично перемогла». В листопаді 1920 р. вона вийшла в екзилі «не в паніці і не в розброді, а організовано» разом з урядом та державними установами, з повною вірою в «коначну перемогу» [18, с. 2].

Безпосередні учасники того рокового і пам'ятного дня – 21 листопада 1920 р., згадували, що «в Оріхівцях і у Підволочиську обсервували цю баталію голова Держави і Головний Отаман військ С. Петлюра, голова Ради Міністрів УНР А. Лівичийкий та генерал Головної команди М. Павленко і їх оточення», символізуючи своєю особистістю присутністю «в цьому трагічному моменті в рядах вояцтва і громадянства, що йшли на чужину, моральну єдність в думці і чині державного проводу та вірної частини народу». Так, А. Лівичийкий, «стоячи на останньому клаптику власної незалежної державної території, на березі трагічного в нашій історії Збруча», пропускав «на галицький беріг річки полки і дивізії української Армії, що з боєм уступали перед безмірно мілітарно переважаючим ворогом, та ті державні установи і тисячі громадян, що під ослоною свого війська слідом за своїм урядом йшли на чужину». Одночасно, в Підволочиську над тим самим Збручем, С. Петлюра «разом зі своїм оточенням був свідком останньої героїської битви нашої кінноти і бронепотягів із навалюю десятикратно переважаючих сил ворога» [19, с. 9].

Цілий день Мазепинський кінний полк відчайдушно відбивав безперервні атаки кінноти Котовського, аби дати можливість не тільки Армії УНР, але й російському генералу Пермікіну і цивільним обозам переправитися через Збруч до Галичини, де стояли «союзники» – «польське військо», яке вимагало від вояків Армії УНР скласти зброю. Із сумом дивився генерал М. Шаповал на своїх вояків, які «без зброї відходили від Збруча до Підволочиська», а старий педагог-керівник теоретичного вишколу юнаків, полковник М. Лорченко, старався потішати: «Треба звернутися до польської влади, щоб видала нам забрану зброю на переведення вишколу, бо треба кожну хвилину використати» [20, с. 2].

Виконавши до кінця своє бойове завдання, «мазепинці пізно ввечері перейшли вброд Збруч, а бронепотяг «Кармелюк», вистрілявши в лави ворожої кінноти Котовського останні набой, гримнув із кручі злощасної річки, не давши в руки ворогові». «Так скінчився останній день героїської епопеї трьохлітніх боїв регулярної української Армії з напасником-ворогом, боїв, ведених на рідній землі в обороні її суверенності, під державним прапором, з гордо піднесеним перед цілим світом чолом, боротьби народу-господаря, що бореться в своїй хаті за свою правду і силу і волю». «Не зігнулися коліна борців, не похилилися кров'ю скроплені, в походах закурені бойові прапори, їх понесли борці на чужину, як знамена слави, як свідчення вірності і честі». Понесли їх з наказу С. Петлюри, «коли до кінця було сповнено вояцький і громадянський обов'язок тими, які коло цих прапорів...» стояли тоді, коли Вождь і Уряд визнали, що втримати регулярний фронт боротьби Армії на рідній землі не стає сили, а кидати рештки мілітарних і державно-організаційних сил на партизанку в тил

ворога не було розумної підстави». Таким чином, утворений 12 листопада 1920 р. ДЦ УНР вийшов на чужину, щоб звідти продовжувати організовану боротьбу іншими методами [21, с. 9–10].

Симон Петлюра, характеризуючи ці події, наголошував, що за час трирічної «боротьби ми створили українську націю, яка і надалі буде активно боротись за свої права, – самостійно й ні від кого незалежно жити і порядкувати на своїй землі, ці його слова були і досі є «незгасними для кожного думаючого українця». Скривавлена Україна, «борючись за волю і державну незалежність із комуно-московським агресором, одночасно боролася і за свободу Західної Європи, за ідеї Хартії Вілсона». Україна заступила дорогу більшовикам на підтримку комуністичних революцій у Будапешті і Берліні, вона була «справжнім природним союзником західної демократії», за що Ленін назвав її союзником Антанти [22, ч. 14] і зарахував Україну до ворожого табору, адже вона відкрито виступила проти більшовицької Росії. Навіть самі більшовики заявили, що «тільки через боротьбу з Україною більшовизм не дійшов до Західної Європи» [23, с. 4].

Висновки. Національно-визвольна революція 1917–1920 рр., хоча і була короткочасною, але «своїм значенням в історії українського народу – це була велика епоха, яка визначила мету та напрям нашого сучасного і майбутнього. Вже тоді український народ мав повну нагоду вибороти і закріпити за собою волю і державну незалежність, увійти в сім'ю вільних народів світу...» стати повним господарем на своїй багатющій землі». Такими були важкі передумови і правові підстави розбудови ДЦ УНР, які не дають жодного сумніву в необхідності становлення і діяльності цієї інституції. Історія не дала Директорії можливості мирного будівництва української держави на своїй власній землі і цьому значно сприяла «відсутність належної єдності нації, а, отже, і слабкість національної еліти» [24], яка виявилася неспроможною консолідувати український народ і підняти його на боротьбу за самостійну державу, а українська інтелігенція, хоча й була найактивнішою у розбудові незалежної держави, проте складала лише маленьку частку населення. Варто додати ще й таку важливу причину поразки, як змушеність вести одночасну збройну боротьбу на сході і на заході, з ворогами, з яких кожен зокрема був сильнішим за українську армію. На думку одного з авторів «Історії українського війська» (1992), «причини зовнішньої натури грають у долі народу другорядну роллю – бо ж кожна сама в собі сильна нація найде собі вже приятелів» [25, с. 460–461].

Втрата суверенної незалежної української держави глибоко потрясла серця свідомих українців у світі. Чому ми програли, – це питання довгі роки «нуртує у наших душах і серцях». І дуже важливим, говорив С. Петлюра, для українського народу є те, що тоді в листопаді 1920 р. уряд УНР зі своїм державним апаратом не капітулював і не підписав із ворогом жодної мирної угоди, що його героїчна Армія не здалася і не розпалася, а під натиском ворожих сил та, з огляду на несприятливу міжнародну ситуацію, відійшла на другу лінію бойових позицій. Тоді ж він рішуче заявив: «Боротьба нашого народу не припиняється і не припиниться. Нехай вона бере нові й нові жертви, але Україна незалежна, хоче того Європа чи ні, така буде». Він «пов'язував одну з важливих причин поразки молодой української держави (УНР) із «міжнародною ситуацією» того часу та з повним ігноруванням найелементарніших і найгуманніших та справедливих аспірацій українського народу» [26, ч. 14].

Такими були передумови формування ДЦ УНР, що за таких, досить непростих обставин вийшов на чужину, в екзилі. ДЦ УНР в екзилі, як державна інституція української еміграції, виконав своє призначення, вписавши яскаві сторінки в історію боротьби українського народу за свою незалежність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Генерал-хорунжий Марко Безручко. Військова кар'єра [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://h.ua/story/237925/> (17.03.2012).
2. Шелухин С. Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою: 21 квітня 1920 р. / С. Шелухин. – Прага : Нова Україна; Знання, 1946. – 35 с.
3. Шульгин О. Симон Петлюра та українська закордонна політика / О. Шульгин // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – Прага : [б. в.], 1930. – С. 172–176.
4. Приходько В. Момент підписання Варшавського договору (спогади) / В. Приходько // Свобода (Нью-Йорк). – 1954. – Ч. 125. – 1 липня. – С. 3.
5. Литвин С. Симон Петлюра і проблема в українській та польській історіографії / С. Литвин // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26–29 серпня 1999 р.: Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. 2. ХХ століття. – Одеса ; Київ ; Львів : [б. в.], 1999. – С. 74–84.
6. Варшавський договір УНР з Польщею та його наслідки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://npu.edu.ua/e-book/book/html/D/iplp_kspd_Ovsij%20I%20O%20Zov (17.03.2012).
7. Петлюра С. Статті, листи, документи / С. Петлюра ; Цент. ком. вшанування пам'яті Симона Петлюри в Америці. – Нью-Йорк : Укр. Вільна АН у США, 1956. – 480 с.
8. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / [О. Аркуша, О. Бойко, Є. Бородин та ін.; відп. ред. І. Метренко, В. Смолий ; редкол.: С. Кульчицький (кер. авт. кол. та ін.); Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1. – 544 с.
9. Петлюра думає про конституцію на Україні // Свобода (Нью-Йорк). – 1920. – Ч. 135. – 9 листопада. – С. 1.
10. Конституційні акти України. 1917–1920 : невідомі конституції України / [Прилюк Ю., Жмир В.]. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
11. Делегація Врангеля у Петлюри // Свобода (Нью-Йорк). – 1920. – Ч. 113. – 18 вересня. – С. 1.
12. Кажуть українцям єднатися // Свобода (Нью-Йорк). – 1920. – Ч. 113. – 18 вересня. – С. 1.
13. Bruski J. Ruga w perspektywie ukraińskiej. Traktat ruskі 1921 roku po 75 latach / J. Bruski. – Torun : [б. в.], 1998. – 357 s.
14. Спр. 1. Закони, положення, постанови, накази Ради Міністрів і Військового міністерства УНР про поліпшення стану військовослужбовців у військових частинах; вироблення статуту проходження військової служби: підвищення в рангах; розквартирування військ; розасигнування кредиту між головними військовими установами; заснування військової школи в м. Каліш; правила обслідування та призначення пенсій і одноразових допомог військовослужбовцям і їх родинам, 1918–1923 рр., 484 арк.; ф. 1078. Головне управління Генерального штабу Української Народної Республіки, м. Київ, Жмеринка, Рівне, Кам'янець-Подільський, Тарнів (Польща), 1918–1924 рр., оп. 2.
15. Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1920. – Вип. 2. – 19 листоп. – Ч. 24–25.
16. Самійленко І. Міркування в 65-ту річницю ДЦ УНР в екзилі / І. Самійленко // Свобода (Нью-Йорк). – 1985. – Ч. 182. – 24 вересня. – С. 2, 4.
17. Самійленко І. Перший етап державного центру УНР в екзилі (1920–1948) / І. Самійленко // Свобода (Нью-Йорк). – 1993. – Ч. 14. – 22 січня. – С. 2; Ч. 15. – 23 січня. – С. 2; Ч. 16. – 26 січня. – С. 2; Ч. 17. – 27 січня. – С. 2.
18. Самійленко І. Міркування в 65-ту річницю ДЦ УНР в екзилі / І. Самійленко // Свобода (Нью-Йорк). – 1985. – Ч. 182. – 24 вересня. – С. 2, 4.
19. Лівіцький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками / М. Лівіцький. – Мюнхен ; Філадельфія : В-во Українське інформаційне Бюро, 1984. – 72 с.
20. Немирон Н. Через Збруч / Н. Немирон // Свобода (Нью-Йорк). – 1950. – Ч. 162. – 15 липня. – С. 2–3.
21. Лівіцький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками / М. Лівіцький. – Мюнхен ; Філадельфія : В-во Українське інформаційне Бюро, 1984. – 72 с.
22. Самійленко І. Перший етап державного центру УНР в екзилі (1920–1948) / І. Самійленко // Свобода (Нью-Йорк). – 1993. – Ч. 14. – 22 січня. – С. 2; Ч. 15. – 23 січня. – С. 2; Ч. 16. – 26 січня. – С. 2; Ч. 17. – 27 січня. – С. 2.
23. Самійленко І. Міркування в 65-ту річницю ДЦ УНР в екзилі / Іван Самійленко // Свобода (Нью-Йорк). – 1985. – Ч. 182. – 24 вересня. – С. 2, 4.
24. Сідак В. Особливості розвідувальної діяльності військової спецслужби Державного Центру УНР в екзилі у міжвоєнний період / В. Сідак // Воєнна історія. – 2002. – № 3–4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://warhistory.ukrlife.org/3_4_02_9.htm (19.04.2012).
25. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Крип'якевич І., Гнатювич Б., Стефанів З. та ін. – 4-е вид., змін. і доп. – Львів : Світ, 1992. – 712 с.
26. Самійленко І. Перший етап державного центру УНР в екзилі (1920–1948) / І. Самійленко // Свобода (Нью-Йорк). – 1993. – Ч. 14. – 22 січня. – С. 2; Ч. 15. – 23 січня. – С. 2; Ч. 16. – 26 січня. – С. 2; Ч. 17. – 27 січня. – С. 2.